

УДК 37.035.6:94(477.54)“1917/1918”

Д. О. Цепков

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ГАЛУЗІ УКРАЇНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

У статті розкривається питання діяльності місцевих органів управління освітою на Харківщині по запровадженню української мови навчання у шкільній освіті у період Центральної Ради. Досліджується створення центральною владою ефективного місцевого апарату управління освітою для забезпечення українізації. Аналізуються основні чинники, які гальмували цей процес. Описуються дії місцевої влади для подолання деяких проблем, наприклад покращення рівня володіння українською мовою серед учителів.

Ключові слова: земство, українізація, Центральна Рада, учительські курси, освіта, самоврядування.

Протягом XIX – початку XX століття шкільна освіта на території українських земель Російської імперії піддавалася численним заходам русифікації. В цей період питання української школи було лише предметом теоретичних досліджень. Революційні події 1917 року відкрили великі можливості для українізації шкільної освіти. Особливо гостро ця проблема стояла у прикордонних з російськими губерніями землях, оскільки тут в наслідок русифікації сформувалися стереотипи відносно української мови. Протягом 1917-1918 років тема національної системи освіти підіймалася на з'їзди вчителів у різних містах Харківської губернії, обговорювалася на земських зборах різного рівня, до центральної влади писали громадяни, які розуміли всю важливість цього процесу. Тож питання української шкільної освіти стало предметом громадського обговорення, викликало тісну співпрацю громадських організацій, місцевих та центральних органів влади. Таким чином, дослідження першого серйозного досвіду діяльності місцевих органів влади на Харківщині по запровадженню української мови навчання у школах у період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) є актуальним у наш час.

Тема діяльності місцевих органів управління освітою у Харківській губернії у сфері українізації освіти в період Центральної Ради не відображена у працях радянських істориків. У дослідження таких радянських науковців як Г.Ясницький [1] та І.Золотоверхий [2] згадуються факти про українізацію освіти лише в контексті радянської влади та їх політики у галузі освіти та культури. Серед праць сучасних українських істориків тема українізації освіти у Харківській губернії має часткове висвітлення. В першу чергу варто відзначити праці, в яких відображена політика Центральної Ради у галузі шкільної освіти. Це монографії А.Боровика [3] та І.Передерій [4], у яких побіжно згадана політика українізації на Харківщині. Серед статей важливу роль у дослідженні процесів українізації освіти на Харківщині посідають публікації Д.Розовика [5] та Н.Сорочан [6]. Також слід виділити статтю Т.Маньківської [7], у яких досліджено роль вчителів у українізації освіти на Слобожанщині. Крім історіографії, що присвячена українізації освіти у Харківській губернії варто відзначити праці, в яких досліджуються зміни в місцевих органах управління освітою на Харківщині з березня 1917 по квітень 1918 року. Це стаття Н.Сорочан [8] про ліквідацію навчальних округів за добу Центральної Ради, а також публікація С. Жукова [9] про систему управління мережею земських шкіл, в якій побіжно згадується період Центральної Ради. Таким чином, тема діяльності місцевих органів управління освітою у Харківській губернії у сфері українізації у період правління Центральної Ради є недостатньо досліджена в українській історіографії.

Мета статті – дослідити діяльність центральних органів влади по реформуванню регіональної системи управління освітою на Харківщині у період з березня 1917 до квітня 1918 року, а також діяльність цих регіональних органів у сфері українізації шкільної освіти.

Наприкінці XIX – на початку XX тема значення рідної мови в шкільній освіті неодноразово порушувалось українською інтелігенцією. Численні статті та брошури на цю тему підготували українські педагоги того часу, серед яких варто відзначити С.Русову, Б.Грінченка та Я.Чепігу. Також важливу роль української мови в освітньому процесі відзначав М.Грушевський у роботі “Про українську мову та українську школу”, що була надрукована на сторінках газети “Село” у 1910-1911 роках. Крім того питання української школи неодноразово порушувалося на засіданнях російської Державної Думи протягом 1906-1916 років, українські депутати часто намагалися знайти компроміс з російськими колегами з питання мови освіти. Наприклад, в березні 1908 року 37 депутатів Думи подали законопроект про обов'язкове вивчення на території України двох мов: російської та української [10, с.16].

Лютнева революція в Росії та створення Центральної Ради у Києві створили сприятливі умови для втілення ідеї впровадження української мови в освітній процес. Членами Центральної Ради стали відомі педагоги, наприклад І.Стешенко, С.Русова, П.Холодний тощо. У Харківській губернії організатором шкільної освіти був однойменний навчальний округ, який з початку 1917 року очолював професор Харківського технологічного інституту І.А.Красуський [11, арк.2]. Основною проблемою цього округу було те, що він охоплював велику територію, до якої входили неукраїнські губернії, зокрема Воронізька, Тамбовська, Курська, Пензенська губернії та Область Війська Донського. Окрім керівництва Харківського навчального округу, діяльність у сфері освіти в губернії проводили органи місцевого самоврядування – земства. У складі Харківського губернського земства існував спеціальний відділ народної освіти яким у період з 1917 до

травня 1918 рр. керував Г.І.Коркушко [12, арк.55]. У червні було додатково створено повітові та волосні відділи освіти при відповідних земських управах [12, арк.42].

Вже 12 березня 1917 року у складі Центральної Ради було створено комісію народної освіти, діяльністю якої мали керувати І.Стешенко та О.Волошин [13, с.42]. Вперше питання українізації шкільної освіти в регіонах на рівні Центральної Ради було порушено І.Стешенком на засіданні від 22 квітня 1917 року [14, с.58-60]. Одним із проблемних регіонів названо Харківський навчальний округ, оскільки у Харкові немає людини, яка, за висловом І.Стешенка, буде “переводити нашу справу”, тобто організувати українську школу. Підіймається питання про звернення до Тимчасового уряду з питання призначення попечителем Харківської навчальної округи М.Сумцова. Щодо діючого на той момент голови округи І.Красульського, то його професор Зайкевич називає “людиною не нашого напрямку” [14, с.63]. Зразком для проведення змін у керівництві округами була Київська округа, де вже 27 березня 1917 року головою було призначено відомого українського педагога М.Василенка [14, с.142].

На початку революції ініціатива по створенню національної школи була не тільки від Центральної Ради, дуже часто заклики до українізації освіти лунали від місцевих громад. Ще 27 березня 1917 року Учительський з'їзд в м. Лебедин Харківської губернії прийняв рішення про впровадження навчання українською мовою, а також виніс резолюцію – вимагати від Харківського шкільного округу організації курсів українознавства [7, с.42]. 15 квітня 1917 р. відбувся перший з'їзд українського вчительства на Слобожанщині. Однією з ключових тем з'їзду була потреба в проведенні українізації школи, а також підготовці вчительських кадрів. У результаті було ухвалено рішення про обов'язковий характер вивчення української мови та українознавства. Також були названі основні проблеми, які могли стати на заваді українізації: пасивність місцевих органів влади, домінування російської мови в Харкові, відсутність кваліфікованих україномовних учителів у регіоні, а особливо у губернському місті [15, с.2].

Після створення Генерального Секретаріату (а в його складі Генерального Секретарства Освіти) протягом липня-серпня 1917 року було прийнято план створення української школи по всіх українських губерніях на 1917/1918 навчальний рік. Наприкінці 1917 року школи харківської губернії почали звітувати перед губернським земством щодо кількості шкіл з українською мовою викладання. За наданими статистичними відомостями, які подали 159 початкових шкіл Харкова і Харківського повіту станом на 20 грудня 1917 року, навчання українською мовою в перших класах було запроваджено в 44 школах (з них у 37 – за ініціативою повітових і волосних земств), російською мовою навчання продовжувалося в 108 школах, 7 шкіл не подали таких відомостей [12, арк. 3-154]. Ці статистичні дані викликали обурення у голови Генерального Секретарства освіти І.Стешенка, який на засіданні Центральної Ради від 14 грудня 1917 року заявив, що серед педагогічних кадрів та в органах управління багато “переконаних москалізаторів” [16, с.22].

В інших повітах Харківської губернії ситуація була аналогічною. Так, у Старобільському повіті з 310 шкіл на українську мову навчання було переведено 4, російською мовою навчались – 296 шкіл, 2 німецькою, 8 шкіл не подали відомості [17, арк.1-158; 18, арк.1-152]. У Куп'янському повіті зі 145 шкіл було українізовано 7, російськомовними залишилися 129, одна школа була польською, 8 шкіл не подали відомості [19, арк.1-162].

Вже на початку 1917/1918 навчального року діячам Генерального Секретаріату було зрозуміло, що існуюча система місцевих органів управління освітою не забезпечить швидкість та якість створення української школи. У зв'язку з цим 10 листопада у багатьох губерніях була запроваджена посада губернського комісара освіти. На Харківщині з листопада до початку грудня 1917 р. цю посаду обіймав Д.І.Багалій, а з 8 грудня О.Н.Синявський [12, арк.45]. Але найбільшою проблемою було існування навчальних округів. 28 грудня 1917 року Центральна Рада прийняла закон про скасування шкільних округ. Управління освітою мало переходити до освітніх комісарів у складі чотирьох українців та трьох представників національних меншин [16, с.75]. У Харківській губернії це мали бути представники від росіян, євреїв та поляків, але через більшовицьку окупацію краю освітній комісаріат сформувався лише після повернення до Харкова влади Центральної Ради у березні 1918 року. 14 січня Центральна Рада прийняла ще один наказ – скасувала дирекцію та інспекцію народних училищ. З приводу ролі цих реформ у створенні української школи зазначала С.Русова: “округ є його кам'яними, російсько-централістськими традиціями, нікому не потрібні посади окружних інспекторів, на яких сиділи колишні русифікатори....округ є анахронізмом в новому незалежному житті Української республіки” [20, с.178].

Аналізуючи процес поширення української мови у шкільній освіті у період Центральної Ради можна відзначити наступні фактори, які гальмували українізацію:

Супротив регіональних керівників освітою та директорів шкіл. Наприклад наприкінці 1917 року з 1-го реального училища м. Харкова у звіті про українізацію відписали, що в них виявилось лише 40 з 609 учнів, котрі б хотіли вивчати предмети українознавства і педагогічна рада дозволила їм займатися цими предметами як необов'язковими за додаткову плату. Так педагогічні ради робили все, що уникнути українізації [4, с.72-73].

Частина духівництва, яка негативно сприймала відокремлення держави від церкви і передачу церковно-парафіяльних освітніх закладів в управління земств, а отже і критикувала українізацію. Відомий педагог того часу, а також з січня 1918 член департаменту середньої та вищої освіти в міністерстві Української Народної Республіки О.Дорошкевич відзначав що “духовенство говорить про те, що українська мова заважає вчити Закон Божий...Попи закликають селян купувати російські підручники” [21, с.180].

Стереотипи населення відносно українців та української мови. Наприклад, Охтирське повітове земство у жовтні 1917 року звітувало про те, що українську освіту “не бажають батьки, бо то, кажуть, мова “мужицька”, вони ж бажають, щоб їх діти навчалися “чистенько говорити”, та ще кажуть: “як ми навчалися,

так хай й діти наші вчаться”. У кінці звіту робиться висновок що “оцей консерватизм та темнота народна й стоять найбільше на перешкоді українізації шкіл нашого повіту” [22, арк.17]. Крім того, частина населення (зокрема керівники навчальних закладів) не повністю розуміла факт, що український етнос відрізняється від російського. У звіті 3-ї харківської школи товариства поширення грамотності про запровадження української школи та кількість учнів пункт українці і “великороси” об’єднані фігурною дужкою з позначкою “загалом руські” [23, арк.19].

Короткі терміни для організації української школи. Цю проблему відзначає дослідник А.Боровик. На його думку, органи управління освітою мали брак часу, оскільки остаточне рішення про українізацію освіти було прийнято лише влітку 1917 року, тому на початок 1917/1918 року важко було розробити навчальні плани та програми. Тому більшість шкіл обирала програму мінімум – не українізувати все навчання, а запровадити лише нові навчальні дисципліни: українська мова, історія та географія України [3, с.54].

Низький рівень знання української мови серед учителів. Частина вчителів у Харківській губернії були вихідці з російських губерній. Царськими указами від 21 листопада 1869 та 13 червня 1886 було затверджено процентну надбавку до заробітної плати для учителів російського походження, які працювали в Південно-Західних губерніях. Розмір цієї надбавки був 20 відсотків від заробітної платні. Найцікавіше те, що закон діяв і у період Центральної Рада, а скасований був лише у січні 1918 року [3, с.54-55]. Крім того, більша частина вчителів освіту здобували російською мовою, а отже не володіли українською на рівні, достатньому для викладання.

Частина науковців однією з проблем вважає поміркованість центральних урядовців. Дослідниця національної системи освіти у добу Центральної Ради І.Передерій вважає, наводячи слова сучасника подій Д.Дорошенко, що “ [урядовці] забували, що мають діло з революційним часом і революційним настроєм, коли українці, роздратовані стількома роками переслідувань і знуцань з самої ідеї української школи, хочуть тепер якомога швидше надолужити втрачений час і використати революційний підйом, щоб здійснити в якнайширшому масштабі свої постулати на полі шкільництва” [4, с.32-33].

Іноді керівники навчальних закладів гальмували українізацію через слабе фінансування освіти, оскільки створення нової школи, на думку керівництва шкіл, вимагало запровадження нових підручників, збільшення педагогічних кадрів та їх перепідготовка. Також на поведінку керівників впливала нестабільна політична ситуація, тож школи нерішуче приймали програму українізації освіти, або взагалі неодностанно відповідали на запити центрального уряду, оскільки очікували зміни влади і боялися негативних наслідків для себе. Наприклад у квітні 1918 року дирекція однієї зі шкіл міста Зміїв на запит про мову підручників на наступний навчальний відповіла, що “у цьому навчальному році [навчання] проводиться по тим предметам, по яким взагалі проводиться по всіх школах України. А про мову ще не знаємо, зараз – російська” [24, арк.268].

Проблему низького рівня володіння українською мовою серед учителів намагалися вирішити за рахунок організації по повітах Харківської губернії влітку 1917 року курсів українознавства для вчителів. Навчання на них проходило протягом місяця, під час яких учасники слухали лекції з історії та географії України, фонетики та граматики української мови. Сутність педагогічних курсів можна розібрати на прикладі Богодухівського повітового земства. 27 квітня 1917 року на зібранні земства його діячі підтримали наміри Центральної Ради щодо українізації школи, а 26 травня було прийнято рішення про проведення курсів українознавства для вчителів та виділено 11 тис. рублів на організацію. За час проведення курсів, які тривали з 5 липня до 3 серпня 1917, було проведено 127 годин занять, з яких 75 теоретичних та 52 практичних, в середньому 5 годин на день в дві зміни – ранкова (з 10 години до 14-00) та вечірня (з 17 години до 20-00). Загальна кількість слухачів – 277, з яких 220 вчителів з Богодухова, 37 кандидатів на вчительську посаду та 20 вільнослухачів. У приміщенні курсів працювала бібліотека, видача літератури в якій відбувалася двічі на день – після ранкових та вечірніх лекцій. За місяць роботи було зафіксовано 483 видачі. Вчителі мали змогу замовляти літературу, витрати за поштові перекази книг брало на себе земство. За місяць проведення курсів було затрачено 7 тисяч 192 рублі, а 3 тисячі 634 рублі, які залишились, були повернуті до повітового земства [25, арк.192].

Часто простіше було відкрити новий український навчальний заклад, ніж українізувати старий. Так, губернські та повітові органи управління освітою при взаємодії з місцевими громадськими організаціями (зокрема товариством “Просвіта”) відкривали нові українські гімназії. Яскравим прикладом такого навчального закладу є Перша українська гімназія імені Б.Грінченко у Харкові. Вона була відкрита 9 вересня 1917 року. За навчання у підготовчому класі батьки мали платити 60 крб. на рік, а у першому та другому – 80, що можна назвати невеликою сумою, тож навчання в цій гімназії було доступне для бідних сімей міста. У грудні 1917 року за рішенням педагогічної ради гімназії і за згодою товариства “Просвіта” було вирішено доповнити гімназію старшими класами і передати її у підпорядкування Генерального секретарства освіти. На початку січня 1918 року, в гімназії було 2 підготовчі класи, а також 1-7 класи. На посаду директора гімназії педагогічною радою було обрано М.Плевако [26, с.2].

Не дивлячись на повільні темпи українізації шкільної освіти місцева влада у період березня 1917 – квітня 1918 року змогла досягнути певних позитивних результатів: у частині шкіл було запроваджено цикл предметів “українознавство”, деякі школи змогли повністю перейти на українську мову навчання, у частині повітів Харківської губернії змогли провести курси для педагогічних працівників. В наслідок цих дій центральні та регіональні урядовці поступово почали змінювати ставлення місцевого населення до української мови. Відомий філолог Ю.Шевельов у 1917 році навчався у третій гімназії у Харкові, як раз у той момент, коли було розпочато українізацію освіти. У своїх спогадах він згадує: “директором третьої гімназії був Гусаковський... Харків став частиною Української республіки, і в гімназії запровадили курс української

мови (решту предметів не чіпали)... Десятки років він був урядовцем Російської імперії — і наче й тільки. Раптом його українськість вийшла на поверхню” [27]. Далі вчений відзначає своє велике здивування українізацією: “Але для мене тоді диво полягало ... в самому факті, що директор гімназії говорить по-українськи і викладає цю мову. Я не мав ворожості до української мови, але в мені жило переконання, що в місті нею говорять тільки свіжі прибульці з села” [27]. Таким чином, в результаті розпочатої українізації частина населення відкривала в собі українську ідентичність та руйнувала стереотипні уявлення про українську мову.

Отже, з початком лютневої революції в Росії і створенням Центральної Ради з'явилися сприятливі умови для створення української школи. Для цього Центральна Рада, а згодом і Генеральний Секретаріат намагалися реформувати місцевий апарат управління освітою так, що б можна було швидше і якісніше впроваджувати українську мову навчання. У листопаді 1917 року була створена посада губернського комісара освіти, потім у грудні 1917 – січні 1918 ліквідовані навчальні округи та посади інспекторів. Ще влітку 1917 року розпочалася підготовка до українізації у багатьох повітах губернії, були затверджені навчальні програми нових предметів, проведені курси для вчителів, розроблено нові підручники. В грудні 1917 року школи губернії підготували звіти про українізацію для повітових та губернських земств, з яких видно, що українізація відбувалася дуже повільними темпами через низку проблем на рівні керівництва, а також стереотипи у частини населення відносно української мови, її престижності. Разом з тем варто відзначити певні успіхи, зокрема відкриття у Харкові Першої української гімназії імені Б.Грінченка.

Джерела та література

1. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні(1921 – 1932 рр.) / Г.І.Ясницький. – К.,1965. – 256 с.
2. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури(1917-1920 рр.)/ І.Д. Золотоверхий – К.: Акад.наук УРСР, 1961. – 424с.
3. Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.) / А.М. Боровик. – Чернівці, 2008. – 368 с.
4. Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: Монографія / І.Г. Передерій. – Полтава: Видавництво ПолітНТУ, 2009. – 160 с.
5. Розовик Д.Ф. Формування української шкільної освіти в Харківській губернії (1917 – 1920 рр.) / Д. Розовик // Вісник КНУ ім. Т.Г.Шевченка. – К.,2010. -№ 100. – С.50-52.
6. Сорочан Н.А. Діяльність Харківського губернського земства у справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року – грудень 1918 року) / Н.А.Сорочан // Збірник наукових праць ХНПУ ім.Г.С.Сковороди. Серія “Історія та географія”. – Х.:Майдан, 2011. - №40. – С.100-104.
7. Маньківська Т.О. Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917-1918 роках / Т.О.Маньківська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. - №4. – С.41-45.
8. Сорочан Н.А. Ліквідація Харківського навчального округу в Україні у 1917-1919 роках / Н.А.Сорочан // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія “Історія та географія”. – Х.:Майдан, 2012. - №45. – С.110-113
9. Жуков С. М. Система управління мережею земських шкіл у Харківській губернії (1865 – 1919 рр.)/ С. М. Жуков // Вісник НТУ “ХПІ”. – Харків, 2014. - № 25 (1068). – С. 29-37.
10. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу/М.С. Грушевський. – К., 1991. – 45 с.
11. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 2201. - Оп. 1. - Спр. 963. – 43 арк.
12. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). – Ф. 304. –Оп.1. - Спр.3062. – 115 арк.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упоряд. Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – 589 с.
14. Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи. (Квітень-жовтень 1917 р.) / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. – К.:Інститут історії України, 2015. – 222 с.
15. Рідне слово. – 1917. – 29 квітня – 4 с.
16. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. / упоряд. Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К. : Наукова думка, 1997. – 422 с.
17. ДАХО.- Ф.304. –Оп.1. –Спр.3068. – 158 арк.
18. ДАХО.- Ф.304. –Оп.1. –Спр.3069. – 152 арк.
19. ДАХО.- Ф.304. –Оп.1. –Спр.3067. – 162 арк.
20. Русова С. Біжуче життя й школа. На день реформи шкільної округи / С. Русова // ВУШ. - №3-4. – С.178
21. Дорошкевич О. Сценки з життя // ВУШ. – К., 1917. №3-4 – С.180-182
22. ЦДАВО. – Ф. 2201. – Оп. 1. - Спр. 953. – 59 арк.
23. ДАХО. – Ф. 304. –Оп.1. – Спр.3071. – 163 арк.
24. ЦДАВО. – Ф. 2201. - Оп. 2. - Спр. 238. – 300 арк.
25. ДАХО. – Ф.306. –Оп.1. - Спр.5. – 211 арк.
26. Нова громада. – 1918. – 3 червня. – 4 с.
27. Шевельов Ю. В. “Я, мені, мене... (і довкруги)”. Спогади. У двох томах. [Електронний ресурс] / Ю.В.Шевельов //Харків - Нью-Йорк, 2001. – Режим доступу до ресурсу: http://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.doc

Tsepkov D. The activity of the regional regulatory bodies of Kharkiv Governorate in the field of Ukrainization of school education (March 1917 – April 1918)

This article considers the activity of the regional regulatory bodies in Kharkiv Governorate as to the introduction of Ukrainian study in school education in the period of Central Rada. The creation by the Central government of an effective local administration of education for providing Ukrainization of education is researched. The main factors that slowed down this process were analyzed.

Key words: zemstvo, ukrainization, Central Rada, teacher's council, education, self-government